

פרק ג

כבר לא ירושלים, כבר לא בליטא - זיכרון וילנה

זיכרון משולט - 'מאה אתרים' בירושלים דליטא

וילנה של היום נושאת פניה לתייר. בשלט תיירותי - ליטאי - ממתכת הניצב על כן מיוחד מול בית הכנסת 'טהרת הקודש' ברחוב פליימו (על בית הכנסת עצמו ייאמרו דברים בהמשך); מצוין יעדו של המבנה ומוזכר כי היהודים שגרו כאן שנים רבות כינו את וילנה 'ירושלים דליטא'. שלט הוא זה שמביא אפוא היום לידיעת הציבור את הכינוי המפורסם. שלטים כתובים, אך סביבם מתפתחת גם תורה שבעל-פה, ודומני שווילנאים ליטאיים מתגאים בכינוי המיוחד שניתן לעירם. השלט הנידון מצביע על בית כנסת ממשי, משופץ היטב, המשמש היום אתר תפילה פעיל במשך כל ימות השבוע (אם כי בעטיון של בעיות חימום התפילה נדחקה בחורף לאולם צדדי קטן). השלט המדובר הוא שלט עירוני רשמי. וילנה הפונה ליהודי מנומרת בעשרות שלטים, רשמיים וספק רשמיים. רובם, אך לא כולם, כתובים בליטאית וגם באידיש, מספרים על מה שהיה במקום כלשהו; בהצטברם, הם מדגישים את ריקונה של וילנה ממי שהעניקו לה את השם המרשים 'ירושלים דליטא'. חשיבותם של לוחות הזיכרון הללו ל'קהילה הדתית היהודית' בוילנה מודגשת בכל הזדמנות, הם מסייעים לדובב, משמיעים 'קול' דומם של אתרים שהיום משרתים יעדים אחרים לגמרי.¹

השם גורם; החלת 'ירושלים' על וילנה הופכת את וילנה ל'מקום' במובן העמוק

¹ "Today many sites significant in Jewish history and culture are commemorated by plaques and monuments. They give voice to the silent walls of houses and the changed streets."
(<http://www.org/Default.aspx?Element=SearchArticles&Lang=EN>)

ביותר; וילנה בעלת הכינוי, הנושאת את משא ירושלים על גבה, איננה כאחת הערים; היא איננה וילנה ללא הכינוי הזה. יחד עם זאת, וילנה כמקום נקבעת גם בכוח עוצמתם של אין ספור מקומות מיוחדים הנכללים בה.

כאמור, השלטת הסמוך לבית הכנסת היחידי שנשאר שלם ופעיל בוויילנה שלאחר המלחמה הוא שלט ליטאי, כמוהו ככל שלט אחר ליד אתרי התיירות הרגילים בוויילנה התיירותית.² חלק ניכר מן הלוחות והשלטים שלנו בוויילנה נושאים כתובות חרות על גבי לוחות גרניט מאודמים, המספרים, בדרך כלל באידיש ובליטאית, על מה שהיה שם בעבר הלא־רוחק, עת וילנה הייתה ירושלים דליטא. השלטים הללו הוצבו רובם ככולם ב'מבצע' שילוט החל מתחילת שנות התשעים, לאחר השחרור מעולה של ברית המועצות, הממשיך ב'טפטוף' עד היום. אני משתמש ב'מבצע' כדי לתאר את תנופת השילוט, אך קשה לדבר על יד מכוונת; נכון יותר להשתמש בהיענות לדרישה. במבט מן הווה, השלטים מגוונים מאוד בכל הקשור לחומרי הבסיס שלהם, לצורתם ולתכניהם; בחלקם משובצות תמונות, משורטטות מפות (השולחיה, הגטו הגדול והקטן בשנות המלחמה), סמלים יהודיים, עיטורים, הכרזות וסיסמאות מסוגים שונים. לא כולם מרשימים ונוחים לקריאה; מתעורר ספק האם הגרניט האדום הוא אכן הבסיס הנכונה. האידיש העכשווית מתאימה כמובן לציורה הישן של וילנה כ'בירת האידיש', אך מי שלמד על חיבת העברית ששרתה אף היא בוויילנה, יתהה על מיעוט השימוש בשפה העברית (עברית רווחת בשלטים חדשים יותר, יוזמת יוצאי וילנה בישראל). כאמור, הבסיס לשילוט נעוץ בתחילת שנות התשעים, אך תהליך הצבת השלטים הוא דינאמי וניכרים שינויים: יש ולשלטי הגרניט הבסיסיים נוספו גם תוספות שונות (בתי ה.ק.פ.³). יש מהם הסמוכים לפסלים הקשורים לנושאים יהודיים ('הרופא היהודי' = ד"ר צמח שבד),⁴ ופסל הגר"א, להלן). יש שלטים ליטאיים המתייחסים לשמות רחובות יהודיים בעבר (סטראשון⁵), ואם זכרו של מתתיהו סטראשון שעל שמו כונתה הספרייה המפורסמת, נותר רק בלוח הנצחה, שמואל פין שכתב את הספר היהודי

2 שלט מעין זה נמצא גם בחזית בית הכנסת (כניסה) הקראי בוויילנה.

3 ברחוב טובוך 47-49. על אחד הקירות נתלו ארבעה שלטי הסבר ממתכת בצבע צהוב בליטאית, עברית, אנגלית ואידיש. מספרים על התכנון להקמת המקום ב-1897 על ידי הברון הירש וקורות המבנים עד למחנה העבודה של חברת המוסכים הגרמנית - ה.ק.פ. ורצח היהודים שם זמן רב אחרי חיסול הגטו. במקום הוצבו על קבר האחים לוח גרניט רגיל ואנדרטה גדולה ומיוחדת שבראשה 'שמע ישראל'.

4 הסבר על פירמידת גרניט קטנה; הפסל המשדר חום וחביבות מרשים ביותר.

5 בשנים 1921-1951 רחוב זמאיטוג'ז' כונה רחוב סטראשון. השלט המזכיר את השם הקודם מוצב בקרן הדרומית מזמאיטוג'ז' ופלימו.

הראשון על וילנה ('קריה נאמנה'), מונצח עדיין בשם רחוב (קטן!) ממשי. יש שלטים ליטאיים המציינים אישים, שאינם מדגישים די הצורך את הפן היהודי של דמותם (ישה חפץ, מרדכי אנטוקולסקי⁶).

בהקשר זה, מעניין הכיתוב הסמוך לבית אנטוקולסקי; לוח זיכרון הוצב בשנת 2003, אך יש לו שורשים בעבר - תחילת המאה העשרים, עת הוצב הלוח הראשון - תבליט אבן בעל גילופים נאים. במסגרת הרצון לשיפור פני העיר, שמאחוריו הסתתרו לא מעט גילויים אנטי־יהודיים, התגלה כי "הוועדה הטכנית של העירייה, שברקה את מצב הבתים, נתנה בחודש יוני 1938 הוראה להוריד מהכניסה לחצר מס' 39 ב'רחוב הרחב' את הטבלה האומרת כי בבית זה חי הפסל מרק אנטוקולסקי. הד"ר י' ויגודסקי פנה אל הסטארוסטה, וההוראה בוטלה".⁷ היום, אין חולק על זיקתו של אנטוקולסקי לוויילנה, והרחוב שנקרא על שמו בסביבת הבית מצטרף לשלטים כדי ללמד על עוצמת ההערכה אליו, אך יהדותו איננה מודגשת.

רוב רובם של השלטים הרגילים של אתרים יהודיים תועדו בספרון בהוצאת המוזיאון היהודי והקהילה היהודית;⁸ השפה - אנגלית, כך שנוח למדיי לטייל בוויילנה בדגש יהודי. מדי פעם רואים קבוצות של יהודים ואחרים ההולכים ביראת כבוד ברחובות הצרים של הרובע היהודי של פעם. רבים מהם נושאים עיניים לשלטים הנידונים כאן; ואם יראה טייל קבוצה של אנשים עומדת ברחוב ומתבוננת בהתעמקות דווקא בקרקעיתו, יש סיכוי סביר שמדובר בקבוצת תיירים המאזינה להסבר על בריחת קבוצת ה־פ.פ.א. מן הגטו ביומו האחרון דרך נקבות הביוב.⁹

פה ושם נחשפות גם מעט כתובות אוטנטיות באידיש, מלפני החורבן. שלטים של בתי מסחר התגלו ברחוב זמאיטוג'ז' - סטראשון לשעבר, תוך כדי פעולות שחזור ושיקום הרובע שהיה פעם כל כך יהודי. ניתן להם יחס כאל אתר ארכיאולוגי, והשכנים, למיטב בדיקתי, מקבלים את קבוצת התיירים המתבוננת, בסבלנות, ללא פרובוקציות מיוחדות. השלטים הישנים הללו שולחים את המתבונן לשנות

6 הקהילה היהודית היטיבה לזכור את הפסל המפורסם שידע לזהות בעלי כישרון יהודיים (בוריס ש"ץ), ולתמוך בהם (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 496). נעשה ניסיון להקים בית ספר לאמנות לזכרו, וכן מוזיאון יהודי ב-1908 שלא התמיד (עמ' 499). במוזיאון היהודי שניבנה אחר כך היה אגף חדש שהוקדש לזכרו ובו תמונה שלו ויצירות של תלמידיו (עמ' 532). הייתה אגודה לאמנות שימושית על שם אנטוקולסקי (עמ' 600).

7 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 222.

8 Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006.

9 אגב, בברלין יש שלטים קרקעיים רבים המנציחים שמות יהודים ובתי כנסת. צורת הנצחה הזו - מורכבת ומסובכת, יש לומר - לא קיימת בליטא.

העשרים והשלושים, לימי השלטון הפולני. העירייה נאבקה אז נגד מה שכוונה 'השלטים הבלתי אסטטיים'; במיוחד בלט המאבק לקראת הלווית לבו של הנשיא הפולני המפורסם יוזף פילטודסקי במאי 1935 שעברה דרך רחובות מרכזיים בוילנה שבהם היו חנויות רבות של יהודים. העירייה דרשה להסירם, ופקידיה הורו להוריד כתובות באותיות עבריות. בדיעבד התברר שזו הייתה בעיקרה יוזמה מקומית, ולא ניתנו הוראות מפורשות מהשלטונות בוורשה. מכל מקום, במהלך המבצע לשיפור פני העיר, נעלמו אז שלטים יהודיים. אפילו המילה החיונית 'כשר' סולקה, למרות שמהממשל בוורשה התקבלה הוראה המתירה זאת.¹⁰

העבר הליטאי-יהודי טעון מאוד כידוע, גם העבר היהודי-פולני, האם גם השטח טעון? שרידי וילנה היהודית היום דומים למין מוזיאון; הסיפור הוא נורא מכול, אך השטח הנושא את משא הסיפור נקי ומצוחצה, משולט ומבואר, כפי שמוזיאון צריך להיות. מדריכים ערים כמובן לעובדה שלפני זמן לא רב היה כאן משהו, ה'משהו' הזה איננו מוסתר, אך בה בעת הם בהחלט גאים בפעולת השחזור המוצלחת המחזירה, לאו דווקא את ה'משהו' הזה, אלא את מה שהוא - לדעתם - נושא את אווירת ימי הביניים ותחילת העת החדשה.¹¹ אווירת ימי הביניים והעת החדשה שאחרי פעולות שימור ושחזור היא רוויית חן מהול במסתורין, האופיינית לכל כך הרבה ערים ברחבי אירופה, מוחקת את הזיכרון היהודי שהיה - כך היו העובדות - הרבה פחות אסטטי. עניין אחד הוא לסייר ב'רחוב היהודים' שמראהו כל כך נאה ולומר פעם היו כאן יהודים, ועניין אחר לגמרי הוא להראות היכן היה קלוזו כזה והיכן קלוזו אחר, והיכן היו ריכוזי הצפיפות הספוגים בעוני המרוד.¹²

10 קלויזר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 221-222.

11 במדור 'Guided Tour' מוקדש ל'וילנה היפה' - סמטאות פורחות, מסתורין נקי ומצוחצה, מתאים לפעולות השימור הרבות שנעשות בה. רחוב דידיז'יג'י - רחוב הגרמנים מספר קצת על ההיסטוריה שלו: "Just before the Hanabanknas turn right through an archway and walk into the courtyard beyond. Before World War II the open space was filled with houses, and included a Jewish synagogue. Now the visitor will find a public gathering area and playground. The backside of the buildings that face Vokieciu Street , around the perimeter of the courtyard, are quite picturesque with the variety in colors and inclusions of balconies suggesting southern European influence. One side of the courtyard will have an archway leading back to Didzioji Street , but go to the opposite side to find yourself at the top of Zydu Street . To the left of the narrow street is a memorial to Talmudic scholar Rabbi Elijah Ben Solomon (1720-1797). The buildings along Zydu Street have been beautifully restored. The next few streets that you will come across exemplify the medieval layout of the city, one of the reasons for the inscription of Vilnius on the World Heritage list in 1994. [...]" (Vilnius Now, June 2008).

12 כדי לקבל מושג על שפע 'הקלוזים ברחוב היהודים', כמו גם הצפיפות הנוראה ששררה במרחב הזה, נביא דברים של חייקל לונסקי: "מספר הקלוזים רב ביחוד ברחוב היהודים, הגיטו - לפנים, כי הישיבה ביתר חלקי העיר הייתה אז אסורה ליהודים. כשאנו נכנסים לחצר מורגשטון, אנו מוצאים את הקלוזי של

גם שמות הרחובות השתנו באופן שמתיר רק שימור חלקי של העבר - רחוב היהודים נשמר (ניתן לראות את המפגש בין 'רחוב היהודים' ו'הרחוב הגרמני', לראות ולהתפלסף¹³). אך שמות אחרים נמחקו. בתוך הרובע היהודי שלפני החורבן ניתן היה להציג את השאלה הרטורית: "מי מיהודי וילנה אינו יודע היכן הסמטה של גיטקה טויבה'ס? [...]", להוסיף אגדה הנעה בין ארץ לשמיים ולטיימה ב"הסמטה שבה הייתה דרה נעשתה מן המפורסמות שבוילנה, והכל יודעין - כגדול כקטן - היכן נמצאת הסמטה הקרויה על שמה של גיטקה טויבה'ס".¹⁴ לסמטה היה בעבר גם שם רשמי, אך שמה היהודי גבר; היום אין עוד טעם לשאול 'היכן הסמטה של גיטקה טויבה'ס?.

בדור שלפני החורבן היו שבמעיין נבואה תיעדו זאת;¹⁵ התיאור המלמד מה הייתה וילנה, מרגש; התייעוד קיים. מרגש שבעתיים הניסיון הסמלי לתעד את וילנה היהודית בתוך החורבן עצמו;¹⁶ התייעוד הזה לא קיים, אם כי יש לנו כמובן

גבאי העיר ר' חיים נחמן פרנס (נפטר תקצ"א) [...]. סמוך לו נמצא קלוזו של הנגרים, [...]. אחר חצרו של מורגשטון נמצאת ישיבתו של ר' מיילא עם קלוזו שנוסד בשנת תקצ"א [...]. נמצא שם בבית מיוחד גם הקלוזו של שאבי המים [...]. אצל ישיבתו של ר' מיילא נמצא קלוזו של השמשים הנקרא ג"כ על שמה של 'דבורה אסתר' [...]. אחרי קלוזו של 'דבורה אסתר' אנו באים אל הקלוזו של כורכי הספרים [...]. אחרי קלוזו הכורכים נמצא קלוזו חברת תורה שנבנה ע"י ר' ישעיה'לה סגי נהור (נפטר תר"ח). [...]. בחצר השניה הנקרא חצר הקפנדריה (דורכהוף), כי בה עוברים אל רחוב האטליו, הרחוב השני בגטו, נמצא קלוזו הוגגים, [...]. אחרי קלוזו הוגגים נמצא קלוזו הפחחים (בלעכער). [...]. בחצר זו נמצאות מני קדם החנויות של המסחר ההיסטורי היהודי מסחר של בגדים ישנים ובלאות [...]. בחצר השלישית נמצא קלוזו של החייטים האומנים [...]. באותו הקלוזו הייתה בשנת תק"ץ ישיבתו של ר' מיילא [...]. לקלוזו הזה הייתה גם מנורה יקרה בעלת ששים קנים, עתה היא נמצאת במוסקבה יחד עם המנורות והנברשות של יתר הקלוזים שנשלחו שמה בזמן המלחמה בשנת תרע"ה. מול קלוזו החייטים נמצאו קלוזו של המיוחס בעל הצדקה הגדול ר' ליב ליזרס (נפטר תקמ"ג). [...]. בחצרו של ליב ליזר גרים העניים שבעניים מרחוב היהודים. בחצר זו אפשר לראות את התמונות הטיפוסיות הללו: מרתף אפל ועמוק עומד תנור גדול הממלא כמעט את כולו. במרתף יושבות שש משפחות, האחת על התנור, השניה בלול מתחת לתנור, השלישית במטה שבורה, הרביעית בדיוטה שמעל המטה, החמישית על השלחן והששית מתחת לשלחן [...]. אחרי קלוזו של ר' ליב ליזר בא קלוזו עתיק של הבורסקים. ממול קלוזו הבורסקים נמצא קלוזו מוכרי הדגים [...]. מול קלוזו מוכרי הדגים נמצא קלוזו עושי המנורות וכנגדו קלוזו יעבץ אשר בנה מכספו הגביר והמיוחס דוד יעבץ. באמצע רחוב היהודים נמצא 'חצר בתי הכנסת' המפורסמת בכל העולם ברוב בתי כנסיותיה ובאופי המיוחד והמקורי שלה [...]. (לונסקי, מהגיטו הוילנאי, עמ' 50-52).

13 " [...]. הוא [=בית הכנסת הגדול] עמד בפינת הרחובות דייטשה ואידישה, כלומר, הגרמני והיהודי וכמו 'סימל' את הקשר המקאברי בין הגרמנים והיהודים... [...]" (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 74).

14 ברורס, אגרות, עמ' 33-40.

15 אשר לסמטה הנזכרה לעיל:

"Sw. Mikolaja (St. Nicholas), just an alley in the heart of the Jewish quarter, was called gitke toybews zavulek, 'Alley of Gitke Toba' named for the widow of a wealthy Lithuanian Jew, who early in the nineteenth century had held the lease on property there" (דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 37)

16 נעשה ניסיון לבנות 'מפת תבלית של העיר' על שטח של 25 מ"ר (קנה מידה 1:250), ככל הנראה ביוזמתו של מורר כמתנה למפקד האזור הינסקט. הועסקו בכך כ-15 יהודים בעלי רקע הנדסי ואומנותי. אחת התחושות שלוותה את העשייה: " [...]. הן לא יעלה על הדעת שיחסלו את הגיטו בטרם נשלים את המתנה

מושג איך נראה הרובע הזה כשהוא ודייריו החלו להשיב את נפשם לבוראם.¹⁷ כך או כך, הפער בין ההווה המצוחצח המתימר להציג חזות עתיקה לבין הדיוקן היהודי של השטח איננו ניתן לגישור פשוט.

הניסוחים של השלטים נוגעים בסיפור הכאוב, אך ללא התייחסות יתירה למבצעו (סוגיה זו נידונה במקומות מספר בחיבורנו). מה שעשוי היה לכאורה לחזק את נפיצות הרגשות המקופלים בשטח הוא פגיעה של מקומיים בשלטים, אך השלטים - למצער בעת כתיבת הדברים - נקיים. אין הרבה השחתה, אין ונדליזם מופגן, בוטה. החיבור בין שלטים לשטח איננו פשוט, שלטים המלמדים על כאב נורא נמצאים בסמוך להווה שוקק חיים נורמאליים; שורר דו-קיום טעון, אך רגוע. אכן, לעתים, וילנה נראית כמו מוזיאון. התייר הקפדן יגלה כי חסרים שלטים במקומות יהודיים מרכזיים שיכלו לעשות את הסיפור מרתק יותר (דפוס האלמנה והאחים ראם, המקום שבו נרצח יעקב גנס [=בית סוהר קטן בככר רוסה]), עולה תחושה של העדפת זיכרון של תנועות פוליטיות מסוימות על אחרות (הבית של ייסוד הבונד ובית מקס ויינריך מוזכרים,¹⁸ מקום ייסוד המזרחי¹⁹ או הרב ריינס - לא); במדינת ישראל פער שכזה עלול להצית מלחמת זיכרונות עזה, כאן בינתיים - לא; מכל מקום, החסר ניתן להשלמה בעתיד. יותר בעייתי הוא היעדר הכוונה

המיועדת לגביסט קומיסר הינקסטו! [...] (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 74). על רקע זה צמחה התוכנית לתאר את פני השטח של וילנה היהודית: [...] בבית המלאכה שלנו לייצור המפה, כפי שנתכנתה 'פלאסטישר פלאן', הוחלט לבנות, במקביל למפת העיר גם מודל של וילנה היהודית ובמיוחד של אזור השולהויף, [...] ברור שלגרמנים אסור היה לדעת על התוכנית ולכן נדרשנו לשמור סוד. כל אחד מאיתנו קיבל תפקיד - לצייר, לחרות בעץ, להכין דגם של מבנה או כל פריט אחר. לאחר השלמת כל הדגמים אמורים היינו להכין משטח ולהקים עליו את כל בנייני הציבור כפי שהיו לפני ראשית ההרס. העבודה נעשתה בהתנדבות ומחוץ לשעות העבודה התקנית. איני זוכר שמישהו מתוכנו טרם [...] בחורף ארגנה בגיטו תערוכה שהוצגה בה מספר פלטות מהתוכנית הפלסטית. המוני יהודים נהרו למקום לראות את עירם שהשתקפה נאמנה בדגם, הצטופפו מסביב לשולחן הגדול והצביעו בערגה על רחובות ובניינים שמהם גורשו. ומה הפלא? יהודי וילנה ראו את העיר כעירם שלהם לא פחות משל שכניהם הפולנים. אלו וגם אלו באו להתיישב בוילנה הליטאית בערך באותה תקופה [...] (עמ' 75).

17 יצחק ארד: "הגיטו שכן בסמטאות עתיקות וצרות של וילנה, באזור בו היה הגיטו הישן מלפני מאות בשנים. שררה בו צפיפות גדולה. מערכת המים והביוב, בתי שימוש ומקלחות לא היו בנויים למספר כה רב של אנשים. הביוב נסתם ונחרס, ונהפך למקור זיהומה. בבתיים רבים התפוצצו צינורות המים ונגרם מחסור במים, האשפה נערמה בחצרות. תנאים סאניטריים אלה בצירוף מחסור במזון, לכרש ועצי הסקה, טחב ועובש בחדרים, שפשישים וכינים, יצרו תנאים אידיאליים למחלות ומגפות בקרב תושבי הגיטו, ושירותי הבריאות שקמו בגיטו התמודדו בהצלחה עם סכנות אלו". (ארד, וילנה, עמ' 260).

18 מס' 22 ומס' 51 במדריך לאתרי היהודיים של וילנה (Wilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006).

19 בית המזרחי - בקרן הרחובות - רחוב פליימו של היום ורחוב טרקו (להלן), אגב, אפשר שבסופו של דבר יש ביזרון סלקטיבי זה היגיון מסוים משום שככלות הכול וילנה עבור הבונד הייתה יותר מאשר וילנה עבור המזרחי.

ושילוט לאתרים יהודיים שנותרו לכאורה בבעלות הקהילה - בבתי כנסת ברחוב גאלו' העומדים מוזנחים, אין שילוט, רק החזות החיצונית מעידה כי בבתי כנסת עסקינן.²⁰ ובכן, לא הכול מוזיאון! סמוך מאוד לבית הכנסת ברחוב גאלו', בחצר פנימית שאיננה חשופה לרחוב הראשי, מצויר מזה זמן רב צלב קרס, על אחת הדלתות בחצר. בית הכנסת מוקף בתוספות בנייה ואיבד את צביונו המקורי; די קשה לזהותו, תושבי החצר אינם מנדבים דברי הסבר, אולי אינם יודעים; צלב הקרס מסייע בזיהוי.

חווית הסיוור בוילנה של היום, הנושאת חסד לתייר, וילנה עמוסת השלטים, המתועדת היטב בספר האתרים היהודיים, איננה מסובכת; כללית, ההשוואה של תבנית השטח הנוכחית לזו של פרקי העבר של מאה וחמישים השנים האחרונות די פשוטה, מתאר הרחובות דומה למדיי (גם אם חלק שינו את שמם), הוא הדין למבנים רבים, למצער אלו שלא נהרסו; כנאמר לעיל, בחלקים רחבים של וילנה מקפידים מאוד על שימור החלקים בני מאות השנים, שימור בסטנדרטים אירופיים גבוהים. אבותינו גרו בחלקים העתיקים הללו. (כאמור, כשנחשפת אגב שיפוץ כתובת באידיש בחזית אחד הבתים, דואגים לשמר אותה). קל להסביר, ועדיין כה קשה להגיע לדמות העבר. אפשר להסתייע בצילומים אוטנטיים הגודשים עד לאין-ספור אלבומים ותערוכות, למשל, האלבום של ראן,²¹ חלקם שובץ גם במדריך שנזכר לעיל לאתרי וילנה היהודית. יש אינספור תמונות בדידות, סרטו של יצחק גוסקינד שצולם מעט לפני הפורענות, ב-1939, מוסיף להן את ממד התנועה והרצף, אך בסופו של דבר, הן לא מתחברות לתמונה אחת; התמודדות עם הזיכרון היהודי של וילנה מחייבת ציור של דמות עבר, שלא זו בלבד שאינו קיים, אלא אי-קיומו קובע לו נוכחות בפני עצמה. אולי יד אמן תסייע להחזיר לקיום את הלא-קיים. כך כותב יהודה ליב ביאלר בהקדמתו לאלבום של אלכסנדר בוגן (ידוע בארץ ובעולם כ'צייר הפרטיון'; צייר אגב לחימה ופיקוד על יחידות פרטיזנים ביערות ליטא, ציוריו תועדו ב'המרד'):

[...] כי מלבד דמויות האדם ציור [=בוגן] גם מראות מוילנא היהודית שהיתה ואיננה עוד. הנה קרעי חומות הגיטו המזדקרים כזרועות גרומות כלפי שמים,

20 המדריך: Vilnius: 100 Memorable Sites of Jewish History and Culture, Vilnius 2006.

מוצא לנכון להתייחס למצב הזה. נאמר בו:

"According to the law of the Republic of Lithuania on restitution, the former synagogues was returned to the Religious Community of Vilnius. Today, the building remains in a state of neglect" (p. 15).

21 ראן, ירושלים דליטא.

הנה השער שממנו יצאו יהודי וילנא בדרכם האחרונה, והנה הצליל של ארון הקודש שעלה בלהבות, או הבימה של בית הכנסת המרחפת בערפלי הזיכרון, וגם חצר בית הכנסת (השולחיוף) בחורבנה ובהריסותיה [...]”²².
 היום הסיוור באזורים אלו מבקש אחר צללים, כעולה מהקדמתה לספר של פייגל מארק: [...]” הריני מסתכלת בבתי הכנסת שחרבו, ובבית הכנסת הגדול של וילנא, והנה בימה שנהרסה, ארון קודש שחולל, והנה קברו של הגאון. ומשהו חודר ועובר ופורץ מבעד לחשכות של החורבות, ומשהו מתגלה ומגלה את הסוד העמוק-עמוק ביותר”²³. את מקום השולחיוף שהיה - ניתן לראות (יש שילוט מצוין, ליטאי). על ארון הקודש העולה בלהבות צריך איכשהו לקרוא; אפשר כי בקריאה על אודות... מתגלה הסוד העמוק-עמוק ביותר’.
 אהרון עינת במחקרו על גטו וילנא דיבר בסיכומו על “רוח גטו וילנא” כביטוי להתמודדות”:

‘רוח גטו וילנא’ ניזונה מחיי הרוח העשירים והאחוה היהודית, ומרצונם העז ותקוותם המתמשכת של תושבי הגטו לשרוד. שורשיה צמחו מהמורשת התרבותית והחברתית של יהדות וילנא. היא היוותה מפגן של עוצמה נפשית כלפי כוונות ההרג הגרמניות ושימשה כהוכחה שעל אף תנאי הדיכוי והאובדן הנורא בנפש יהודי העיר לא נשברו ולא נפלו ברוחם.²⁴
 לטעון כי הרוח הזו אצורה באתרים פיסיים היא טענה שמחייבת יותר מדיבוב גרידא, נדרש דיאלוג עמוק בין טקסטים למקומות. הטקסטים של השלטים הנוכחיים הם בהחלט רק חלק ממנו.
 לחפש את העיר הסמויה מהעין,²⁵ הוא אתגר קשה בכל מקום; הרבה חשו כי וילנא היא גם ‘רוח’²⁶ קישורה של הרוח הזו לגוף שהכיל אותה - גם אם איננה תחיית מתים של ממש - איננו קל.

22 בוגן המרד.

23 שם, המרד.

24 עינת, החיים הפנימיים בגטו, עמ' 251-253.

25 בעקבות איטאלו קאלווינו: קאלווינו, הערים הסמויות.

26 ניסוח מעניין של דוד וינפלד במסת ‘אחרית דבר’ ללקט שיריו של ציסלב מילוש בעברית: [...] לימים הוא [=ציסלב מילוש] כתב כי ‘יש באירופה מקומות הגורמים טרדה מיוחדת למוזי הגיאוגרפיה וההיסטוריה: טריאסט, חבל הסאר, שלזוויג-הולשטיין. מקום מטריד כזה היא גם העיר וילנא. העיר האוניברסיטאית העתיקה שהייתה מקום מפגש לכמה תרבויות ולשונות (פולנית, רוסית, ליטאית, יהודית) הפכה לו - בנופיה, אוירתה, סגנון חייה - לאופן חיים רוחני’ (כדברי תומס מן על ליבק). נוכחות נפשית המתקיימת בו עשרות שנים לאחר שעזבה [...]” (מילוש, זורח השמש, עמ' 85).

אגב, היו שלטים בוילנא; המודעות העמוקה לזהותה המיוחדת ולרוחה הבלתי שגרתית של העיר, הביאו לשילוט וסימון בוילנא היהודית בדורות שלפני... על חלק מלוחות הזיכרון הצמודים לבתי הכנסת נעמוד להלן. נסתפק כאן רק בכתובת '1440' על דלת הקלויז הישן; לזי דוידוביץ המדווחת על מה שראתה, מספרת על הכנות הקהילה לציון מחצית האלף להתיישבות היהודים בוילנא.²⁷ ב-1940 הקהילה עסקה בעניינים אחרים לגמרי; בפונאר ניכרו אז הבורות.

המבצר, הכנסיות - הפרשנות היהודית של השטח

וילנא היא עיר בעלת מסורת; האתרים הקלאסיים של וילנא זוכים לסיפורים, סיפורים ליטאיים כמובן. דברי ימייהן של דמויות מפתח בתולדות וילנא וליטא מוטבעות באתרים, באנדרטאות, בשמות הרחובות שבעיר. גם יהודים שראו בוילנא את עירם למדו על שורשיה, סיפרו את סיפורה הליטאי. אגדת הייסוד של וילנא מופיעה אצל ראשון כותבי תולדות וילנא היהודית - ש"י פיין, ומי ששימש דוגמה לכותבי קורות ערים אחרות.²⁸ הוא מספר בסגנון עברי של מחצית המאה ה-19 על הסביבה המשמעותית בוילנא - המבצר, המקום שבו הכול התחיל:

געדימין הנסיך הגדול היושב במבצר העיר טרוקי, יצא לצוד ציד בהרים הסובבים את נהר ווילנא, ובקשתו ירה ופיל שור בר גדול (תורא) על אחד ההרים, ושם בית משרפות לנסיכי ליטא ובית עבודה לאליל פיערון ולן שם. ויחלום געדימין והנה זאב גדול מאד עומד על ראש ההר נושא צנת ברזל שואג בקול גדול כמאה זאבים, ויחרד וייקץ [...]”²⁹.

פתרון החלום ברור - זאב מייצג מבצר חזק ועיר חזקה, קול מאה הזאבים - תהילת העיר שתקום. בהמשך דבריו מובעת המודעות של הליטאים לפן ידוע בתולדותיהם - היותם עובדי אלילים במשך זמן רב: “הימים הראשונים לבני ליטא, היו ימי עבודת אלילים, וזולת היחידים מגרי ווילנא אשר קיבלו עליהם את הנוצרית היוונית היו הליטואים אחרונים לקבלת הדת לכל עמי איירופא. אך בעלות יאגללא נסיך ליטא [...]”³⁰. סיפורה של הסביבה הווילנאית הזו קשור בראש

27 דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 39.

28 את החומר סיפק הלל נח מגיד שטיינשניידר יליד שניפישווק. התפרנס מחקיקת כתובות במצבות ומכאן נגזר שמו (קלויזנר ישראל, וילנא - דורות אחרונים, עמ' 453; 554. ראו שם גם ספרים ראשונים אחרים, ועל ספר בית הקברות הישן של קלויזנר).

29 פיין, קריה נאמנה, עמ' 1.

30 שם, עמ' 2.

ובראשונה לקורותיה האליליות של ליטא; הליטאים מיטיבים לדעת זאת, כך גם המספר היהודי של תולדותיהם.

תדמיות משתנות ולא־משתנות; חלפה כמעט מאה, ויהודי אחר - אבא קובנר, במסתו הנושאת שם דומה במקצת לשמו (המאוחר ממנה!) של חיבור זה - 'ירושלים בלי ירושלים דליטא', פותח באגדה על ייסוד וילנה כמקום של מה שנראה כגילוי ארצי של רחמים שמימיים: אבירים חונים על שפת נהר, וילדה קטנה - סמל חוצה-תרבויות ידוע לתום ולטוהר - מביאה זר של שושנים לנסיך היפה. לפתע ניתק סלע אדיר מהגבעה שעל גדת הנהר ומתדרדר ברעש אימים. הדרמה הייתה גדולה - הסלע קרע את הזר, קבר אותו, אך הילדה ניצלה. המאורע קבע את המקום, בלשונו של המספר-קובנר המושממת בפיו של הגיבור-הנסיך: "[...] כאן במקום בו נקברו השושנים ונחוננו חיי אדם, כאן תקום עירי", ומפענח קובנר: "שם הנהר ויליה, שמו של הנסיך היפה היה גדימין, והעיר שנבראה ברחמים היא וילנה. וילנה היתה לא רק עירו של גדימין היא היתה גם עירי".³¹ כך חשו יהודים כלפי העיר 'לא רק עירו של [...] אלא גם עירי'. גם הפחות מתוחכם מבין קוראיו של קובנר לא יטעה, קובנר אינו מופיע כאן - לא כאנתרופולוג ולא כחוקר פולקלור, הוא רומז ברמז עבה כשריונו של טנק גרמני לגורל היהודים שחשו שווילנה עיר הרחמים הייתה עירם; ועוד נשוב למסה זו של אבא קובנר.

את המפגש-עימות הארכיטקטוני בין פניה השונות של וילנה מיטיבה להביע תמונה מפורסמת של שטרוק,³² אחת מאלו הצמודות לשירו של זלמן שניאור וילנה; המבצר עומד בה מול קבר הגר"א בבית העלמין הישן - שני סמלים של עיר אחת. מכחול הצייר שהטיב לפענח את עימות התרבויות לא ניבא שבחלוף דור קבר הגר"א - מבצרם של יהודי וילנה, כבר לא יעמוד לנוכח המבצר, ועוד נשוב למבצר זה, וגם לקבר הגר"א.

תחילתה של וילנה קשורה לעובדי אלילים, אך יהודים שהתייחסו לוילנה במחצית הראשונה של המאה העשרים, זיהו בנקל את המתח שבין היהדות לנצרות במקומם מושבם; ביטוי הישיר בשטח - הרובע היהודי-הגטו העטור בכנסיות. יהודי שפסע פסיעות ספורות מהרובע הישן שלו ופניו החוצה, הגיע לרחוב הדומיניקנים והתחכך במנזר הגדול המציין את גבול השכונה. בית הכנסת

31 קובנר, על הגשר הצר, עמ' 200, הוא פרסמו בגרסה אחרת בביטאון של השומר הצעיר בליטא (ראו שם עמוד 129, ומראי מקום שם הערות 2-3).

32 על אהרן שטרוק וזיקתו ליהדות מרחק אירופה ולוילנה ראו במסתו של ישעיהו אביעד-וולפסברג. אביעד, דיוקנאות, עמ' 155-206.

הגדול הסמוך - מבצר אחר של יהדות וילנה - לא יכול היה להיות גבוה ממנו, ולכן, כדי לשמור על גובה קומתו בבנייתו, הוא נחפר, ניבנה לעומק, מצב שחייב ירידה של כמה וכמה מדרגות בדרך אל אולם בית הכנסת.³³

שניאור המציע מבט יהודי על וילנה היהודית-נוצרית שאותה דימה לאם אימו הורתו, לא מעלים את תחושותיו מול מפגש הסמלים הבנויים: "זה שביסך הטלוא, כגג בית הכנסת הישן / נעלה בעיני ננין מכובעי מגדלים מזהבים".³⁴ אגב, כשמדובר בכנסיות המרובות המקיפות את הרובע היהודי, הגלוי - נוצרי לחלוטין, אך יש בהן גם מן הסמוי הקשור בבנייתן, כך עולה מתיאור מסע בוילנה של ד"ר רילף בשנת 1881:

בעיקר, ואני שם את הדגש על המילה הזו, נמצאות כל עבודות הבנייה בידי יהודים. רק לעתים רחוקות פוגשים פועל בניין נוצרי. בכל הבנויים של בתי הכנסת והמוסדות, שנבנו ביד רחבה, לא עבד אף בעל מלאכה לא־יהודי. גם בבניית הכנסיות החדשות השתתפו היהודים. [...] יהודים מועסקים ביותר גם בעבודה על הגגות, והיתה לי הזדמנות לראות זאת בעיני. כאשר צריך לצפות באבן כיפה של כנסייה ולצבוע אותה בצבע שמן כחול או ירוק, כאשר יש לרענן את ברק הזהב של הכפתור האדיר והצלב - אזי מקבל עליו תמיד יהודי את המשימה הזאת. הוא מטפס ומבצע את העבודה.³⁵

הנה כי כן, הקשר היהודי לוילנה עובר גם דרך בניין כנסיותיה. וכשבכנסיות עסקינן, המקום המסמל יותר מכל את העימות המתוח בין יהדות לנצרות בוילנה הוא כמדומה כנסיית אוסטרא ברמה, שמצבה הגיאוגרפי - היותה בנויה בשער העיר, וצורת מבנה, אפשר את השפלת היהודים החולפים ממש בתחומה. שניאור מקדיש שורות ארוכות למתח היצוק במקום הזה, והניצחון היהודי מושג לידו, לא במתחם עצמו, על ידי פעולות אמיצות של התגרות בנוצרים,³⁶ אלא באמצעות

33 בשנת 1633 התקבל מהמלך כתב זכויות המאפשר לבנות בית כנסת כמבנה איתן מעין מבצר. ההגבלה הייתה שלא יינשא מעל שאר 'בתי החומה' שבעיר, ולא יהיה דומה לבתי התפילה הנוצריים. הבניין עמד על תילו ב-1635 ויכול היה להכיל את כל 3000 בני הקהילה! בגלל האיסור להגביהו חפרו והעמיקו את היסודות והיו יורדים אליו. גם מעמד החון לפני העמוד היה נמוך מהרצפה כדי לקיים 'מעמקים קראתיך ה' (קלויזנר ישראל, בית הכנסת הגדול, עמ' 26).

34 שניאור, שירים, ב, עמ' 358.

35 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 57.

36 'יש בוילנא בית יראה קתולי בשם אסטרא-ברמה, הוא הקדוש משאר הכנסיות. והעובר את המקום הזה, שהיה נקרא בפי בחורי הישיבה בשם 'טורי הקלון', עליו להסיר את הכובע, [...] בכל ערב שבת אחרי הזה, היו מנשה והבריו יוצאים אל האוסטרי ברמה ככוונה תחלה לעבור על פני מקום הטומאה הזה, הלוך ושוב מבלי להסיר את הכובע. מובן שלא פעם ולא פעמים הוכו ה'ספורטסמנים' שלנו מכות אכזריות על ידי

דפוס האלמנה והאחים ראם' הסמוך לאוסטרא ברמה:

[...] ואת יושי ישראל רחמתי, בהפגשם על דרכי הנתעה / והם מגלים על-כרחם את ראשם השב והעלוב, בעברם / את מבוא אוסטרה ברמה, מקום קודשי הנכרים הגאים. / שח ערפם ועלבון מר ונעלם תוסס בלבבם הנדכה, / ויהיו כעוברים בין טורי הקלון... יום יום יעבורו, / ומבטי בוז לקתולים המושלים ולווס מרחוק, / וקדשי האויבים וביהולם ודקרום ממרומי השער / בברק כסף נכרי ובמורא של פסלים מופזים. / אך אחורי זה שער בית דפוס האלמנה משתקשק, / גם יומם גם לילה לא ישבות, כאילו נקמה יהודית / מפעפת ומרתחה בקרבו ושופעה בו עצמה. / ומתחרה רשות מול רשות... זו מצלצלה צלצול נכאים / וזו מגלגלת בסערה. מלחמה בשלום לזהטת. / יום ולילה יקבר השער את מתו ועדיין לא קברו, / יום ולילה יסדר הבית וידפיס ויפיץ ברבים / כל ספרי ישראל [...].³⁷

במעגלים המצומצמים יותר והקונקרטיים של המציאות ההיסטורית הושג הניצחון על המנהג המשפיל ('מגלים על-כרחם את ראשם השב והעלוב, בעברם') באמצעות תקנה רוסית. יצחק אייזיק קובנר מתייחס גם להיתר שניתן על ידי הממשלה הרוסית ליהודים למעבר מבלי להסיר את כובעיהם תחת שער כנסיית אוסטרה בראמה המכונה בפי יהודי העיר 'שער הפיפיות'; "הפולנים יראו ויבושו איך הופר חוקם ההבלי".³⁸ אכן, ההשפלה הוסרה, אך בניצחון פורתא;³⁹ שניאור במבטו החובק על מקומה של וילנה בעולם היהודי, יודע כי ניצחון אמיתי יושג רק בכוח הספר היהודי האוצר את הרוח היהודית, וזה מצוי בשפע בוילנה, ומסומל במיוחד בדפוס המפורסם.

יהודי יראה בוילנה צללי זיכרון שונים מעמיתו הנוצרי הליטאי; באותו סביבה שבה החל להיווצר הכול - בכיכר הקתדראלה, העלו, לפי האגדה, על המוקד את ה'גר צדק'.⁴⁰ באותה סביבה נתקלו יהודי הדורות האחרונים בהכרח בגילויי

המתפללים הממלאים את כל המעבר שאצל השער אוסטרי ברמה" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' כה).

37 שניאור, שירים, ב, עמ' 362.

38 רוסס, וילנה ותושביה היהודים, עמ' רו.

39 יש מן הסמליות שהפגרום האחרון בוילנה טרם לאירועי החורבן עצמו התחיל באוסטרה ברמה; הפולנים המאבדים את וילנה למדינה הליטאית (שאף היא לא תאריך ימים) מביעים את כעסם ביהודים: "קולות נשמעו מכיוון האוסטרה ברמה, השער הקדוש, מקום מקודש לנוצרים. ריח עשן עלה באויר. העשן והנוצות הערבו לסרוגין וקולות המולה גברו. קהל גברים ונשים נהר בצעקות פרא במורד הרחוב מהרובע הנוצרי וידיהם מניפות גרזנים ומוטות. מפיותיהם פרצו קטעי שיר מסוג ההמנונות המושרים בתהלוכות קודש. [...] (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 28). הצבא הסובייטי ששהה בסביבה לא התערב.

40 "...וכשהובילו את גר הצדק אל ככר הקתדרלה, היה כל השטח אשר מסביב מוקף משמרות צבא. במרכז הככר נתלקחה מדרות אש וגדלה המתיחות. אנשי הדת הקתוליים התקינו עצמם להשתתף במזחה,

האמנות הנוצרית. בניגוד לעבודת האלילים שנס ליחה ונתרה בגדר פולקלור ליטאי, את שילוב המוטיבים והדמויות המקראיים באומנות הנוצרית קשה מאוד להסביר לילדים. על הצעה ליישוב המתח הזה מלמדת אחת מאגדות וילנה - זבכין תן פחדך; בניסוחו של יצחק ברוידס:

פעם אחת, כשהייתי עוד ילד, לקחני אבי מורי ע"ה ל'תשליך' אל הנהר ויליה. בדרך עברנו סמוך לבית היראה הקתדרלי, ובין פסילי האמנות המקשטים את הבניין הגדול, ראיתי גם דמויות של יהודים, וביניהם נשקפו אלי פני משה רבנו. הכרתיו מיד בשתי קרני הזיו שעל מצחו - הוא הוא הציור שראיתי ב'צאנה וראינה' של אמי ע"ה. תמהתי מאד על כך ושאלתי לאבי: הייתכן! מהיכן בא משה רבנו אל בית היראה שלהם? מה שייכות יש להם ולמשה רבנו שלנו? [...].⁴¹

הדברים שסופרו שם נוקבים ויורדים לראשית קורות וילנה ומגיעים עד לשידוך שערכו בין ידוויגה הנסיכה הפולנית ליאגלו נסיך ליטא כדי לאחד את הממלכות, וכדי שהליטאים יקבלו את הנצרות. אחר שיאגלו הומלך על פולין-ליטא הוחלט לנצר את כל תושבי וילנה; באגדה: "מיד ציווה המלך להרוס את כל המזבחות שהקטירו עליהם לאלילים, והבניין שבו היה ראש הכהנים עובד לרעמים ולברקים שונה להיות מגדל הפעמונים שבו יודיעו את בוא זמן התפילה - הוא מגדל הפעמונים העומדת עד היום הזה סמוך לקתדרלה הקתולית [...]."⁴² ההכרח להיטבל לנצרות בוילנה או למות, הטיל, אליבא דאגדה, מורא גדול על קומץ יהודי וילנה דאז, שברחו לפולין. במקביל, בוילנה - ממשיכה ללמד האגדה - עם המרתם של התושבים לנצרות, נוצר הצורך בהקמת בית תפילה נוצרי חדש; התכנסו אדריכלים מכל העולם, ביניהם יהודי מומר - הפרופסור האיטלקי ריגיו

עטוי בגדי כהונתם, הניפו בחשיבות את דגליהם והעלו ביראה צלמי כסף וזהב. נתאספו אז שרי הרשות הגבוהים ונהרו המוני עם מאמינים ואדוקים לראות בעלות על המוקד בן הגרף פוטוצקי, שהמיר אמונת אבותיו ומכר את נפשו לטשן היהודי. [...] המון הנוהרים החל מצטלב והד צלצול פעמוני הכנסיות ניתן בעוז ובזעם [...]. (ברוידס, אגדות, עמ' 72). בשירו של ש"ל גורדון 'גר הצדק', יש התייחסות מפורשת לוילנה - 'עיר אילוף ומתוארות סביבות ומרחבים רבים, אך אין התייחסות ישירה לככר הקתדרלה אלא בעקיפין: "שם ברחובות עיר אילון / רב השאון, רב הפחד, / גרף פוטוצקי, 'גר הצדק' / על שפתים נשאו יחד / [...] אור הבוקר, בוקר עבות, / רעש אופן, קול מרכבות / וברוח הד פעמונים; / עם הארץ, הפולנים, / לאלפים ייקהל, / ומפיהם יז הקצף, / שם הבוגד יקללו / שם הכהנים יצערו / עינם הפיץ אופל, שנאה, / ומרחוק כבר יריחו / ריח קרבן אל הקנאה [...]" (גורדון, עם שחר, עמ' 112-120).

41 ברוידס, אגדות, עמ' 17.

42 ברוידס, אגדות, עמ' 19. קטע זה בסיפור בניסוחה של לוסיה דוידוביץ:

"[...] entered an ancient grove of oaks, the deities of Lithuanian pagan worship. There Wladislaw himself chopped down the trees, destroyed the idols and triumphantly raised the cross over the heathen altars".

(דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 34).

נצר למשפחת רבנים מריג'יו. יצירתו הייתה נאה ביותר, במיוחד חזית המבנה העתירה בעיטורים המציגים את אושיות ליטא והנצרות; בעיטור העליון מוצגות שלוש דמויות ענק (הקדוש סטניסלאב שאת שמו קיבל המלך בטבילה, הקדוש קזימיר שעל שמו נקרא המצביא הראשי של המלך, והלנה הקדושה שעזרה לכפות את הצלב על הכופרים); בכניסה - דמויות משה רבנו ואברהם אבינו; בקימור למעלה - אדם וחווה ונח המקריב קורבן. עד כאן, מצבור הדמויות המנוכסות על ידי הנצרות השלטת - נסבל, אך מעל כל אלה תכנן האמן להציב את "[...] פסל הבורא כביכול", ותוכניתו כמעט וצלחה. הבנייה הייתה בעיצומה, כשהגיע ראש השנה; בתחילה, שרר מזג אוויר מצוין. מניין של יהודים התכנס בהיחבא, והנה, משהושמעה תפילת 'תן פחדך', החלו השמיים מתקדרים ומבול ניגר ארצה; ולפתע, בסערה המומר ריג'יו נשמט מהפיגום. בנפלו הוא נחת בפישוט ידיים ורגליים [=מצב דומה לצלב!!] לרגלי דמותו של משה שבעיטור, כשידו של משה מצביעה על הדיבר השני בעשר הדיברות שבעיטור - 'לא תעשה לך פסל וכל מסכה' (בפסל האמיתי זה לא מדויק). בסיום האגדה, מספר הילד: "הגענו אל הנהר ועמדנו לומר 'תשליך'. מימיה השלווים של הויליה התלחשו כאילו סיפרו בשיחם סוד המאורע שארע לפני שנים רבות על גדותיו ההדרות של נהר זה".⁴⁵

הנה כי כן, בסיפור על עיר המזודה באופן כה עמוק עם הנהר שלה, נוצר סיפור המגלם את המאבק הביני-דתי בטקסים הקשורים במים, ומעמיד מים מול מים - מי הטבילה מול מי ה'תשליך'; בסיפור זה העונש ממרומים בא על-ידי מים - מי הגשם. באגדה, משה נותר יהודי, גם כששובץ בעל כורחו בעיטור הנוצרי, המומר נענש והנצרות נחלה מפלה סמלית; והכול קשור כמובן לראש השנה יום המשפט לעולם ומלואו, שמנקודת הראות של המתפלל היהודי מתמצה ב'תן פחדך'. מיותר לציין, הניצחון על הנצרות איננו מכריע, אך הוא נותן טעם ופשר לחיים היהודיים בסביבה הזו. גם אם המסר של האגדה עשוי לחרוג ממסגרת המקום הנידונה, הירידה לפרטים המאפיינת את הסיפור הזה מאלפת: יהודים וילנאים המוצבים בתוך ייצוגי מערכת הסמלים הווילנאית, מתעניינים בוילנה האחרת ומנסים להתמודד עם אתגריה. בכיכר הקתדראלה - אם נתנסח בלשון שנקטנו בפרק א - המעגלים נפגשים, מעגל יהודי ומעגל וילנאי; אך הפרשנויות המוצעות למראה המבנה רב המשמעות שונות מאוד זו מזו. כמובן מסוים, כפי שצינו לעיל (פרק ב), התרבויות השונות מעניקות משמעויות שונות ליסודות תרבותיים זהים, ובכך בונות את זהותן המיוחדת. המודעות

העמוקה של יהדות וילנה לעצמיותה, עולה לא רק מתוך הגאווה בפלפולי חכמיה והישגי משכיליה, אלא גם מתוך סיפורי פולקלור שכאלו. אגב, בין השיטין, עולה כאן העדפה סמויה לליטאים עובדי האלילים על הנצרות הכוחנית; יהודים הרבו ללעוג לפולקלור האלילי הליטאי, אך פה ושם גם ידעו להעריך אותו.

הנה כי כן, וילנה הלא-יהודית שזורה במרקם הגיאוגרפי של וילנה היהודית. היוצרים היהודיים בוילנה, לא התעלמו מהשכנות הטעונה הזאת. יש מן השירים הרבים באידיש של העשורים הראשונים במאה העשרים הבנויים במתכונת של מעין 'מדרין תיירים', לא מתעלמים מהאתרים הגויים שלה, הם מודעים לפסיפס, לוילנה על מלוא היבטיה.⁴⁴

אם נחזור ל'משה רבנו' של הקתדראלה, גם הוא נוכח גם בפואמה 'וילנה' של שניאור, בקטע שלטעמי יש בו כדי לרגש; בחסות השפה השירית נפגשים 'מגדל הפעמוך' (במציאות פעמונים) ו'משה' שאינם שלנו, אך משה הוא משה, ואי-אפשר שלא להזין בו עיניים:

כחצות לילה תשוב ויצאת הפרדס, והנה / הלבנה במילואה מזהרת מעל למגדל הפעמוך, / כחולם ענק, כולו זהב, מעל לוו נישא שמימה, ואבק כסף כחלחל מפוזר על גגות נרדמים. ומשה של מיכאל אנג'לו יושב ביופיו הכבד, / בשקערורית הקיר של המסגד הגדול הוא יושב, מואר באור רז לירח ועיניו הכולטות נטויות, / ונחשי זקנו ונחשוניו שוטפים על ברכיו וידיו, / [...].

והמבצר צופה על הכול; שניאור ממשיך את מסעו בוילנה באותה נקודת תצפית מפורסמת:

אהבתי המראות מראש הר ההיכל - רמתך: [...] ובקרחת ההר שם יתרוממו שרידי חורבות / להיכל פירון; עליו צוה גדימין בחלומו, / שם נשרפו עצמות הנסיכים במחולות ותפילות, / ויענו געיות קורבנות מיגן העגלים, / מלמטה.⁴⁵

'הר היכל' - 'הר המבצר' - 'מצודת גדמין'; מהאתרים רבי הרושם של העיר, ללא ספק אתר מרשים גם בסקלה תיירותית בינלאומית. המקום הכל-כך לא-יהודי הזה,⁴⁶ איננו יכול שלא לעורר להתייחסות אצל היהודי הווילנאי הער למכלול המורכב של מראות עירו, וילנאי המודע לזיכרונותיה.

44 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 493.

45 שניאור, שירים, ב, עמ' 360.

46 בהקשר זה תיאורו של לבני: "[...] ומכיון שהלמודים - גפ"ת [=גמרא, פירוש רש"י, תוספות] יבשה - לא עניינו אותו, חפש דרכים להשקיע את נפשו השוקקת, מנשה, יחד עם כנופיה שלמה של בחורי ישיבה סדר טיולים בהר המבצר, שעל ראשו התנוסס היכל המלך הליטאי גדימין [...]" (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' כד).

האתר הווילנאי הלא-יהודי הזה מושך יהודים לתצפית על וילנה המשותפת, לעתים גם להזדהות. זיכרונות יהודיים קשורים לאתר שאינו שלהם. המתח הגלום במקום העומד מול היהדות המיוצגת בקבר הגר"א - בעבר על גדת הוויליה שמנגד - מופיע באגדה. האגדה מספרת על וילנה הנכבשת על ידי חמיל (בוגדן חמליניצקי) ימ"ש; העילה הישירה, ביאור שמו של ר' ישעיה'לי קצין - נקרא 'קצין' כתואר של כבוד, מחמת שהציל את קהילת וילנה מכיליון ומתקלה של אכילת חמץ בפסח.⁴⁷ היהודים גורשו אז לבית העלמין, ומולם: "[...] הקוזקים לא הסכימו להיכנע והקרבות נמשכו. יותר מאחרים סבלו מן הקרבות היהודים, מפני שהחיילים הרוסיים נמצאו במבצר ההר שממול לבית הקברות הישן, ומשם היו יורים עליהם".⁴⁸ אליבא דאגדה, גם לפני הגר"א, בית העלמין סימל את היאחזות היהודים בקרקעה של וילנה, את וילנה היהודית. האגדה מעמידה את בית העלמין מול המבצר, ובסופו של חשבון, בית העלמין ניצח.

המבצר המאיים על המהות היהודית של וילנה מופיע גם באגדה הידועה במספר גרסאות, על הפגז שנתקע בגג בית הכנסת הגדול: "[...] בט"ו באב התחילו לירות מן הר הארמון (שלאסברג) על העיר, אז נמלט כל הקהל, אנשים נשים וטף אל בית הכנסת הגדול. הגר"א עלה אל ארון הקודש [...]"⁴⁹. המבצר מאיים על בית הכנסת הגדול, הגר"א בכוחותיו המופלאים הוא שנחלץ לעזרה.

בעשורים הראשונים של המאה העשרים יכול שניאור ב'וילנה' שלו להגיע להר לתצפית ספרותית תמימה; יהודי, גם אם ההר סימל עבורו את זרותה הנוכחית של וילנה ("בחגיגות עשר שנים לעצמאות פולין, ועד הקהילה מארגן משלחת מיוחדת

47 ברודס, אגדות, עמ' 50. לפי האגדה הוא חזר עם היהודים העניים שברחו לז'מוט (העשירים ברחו לאשכנז); הנוצרים בוילנה שלחו לצאר כדי לגרש את היהודים: "[...] ולקבוע להם את מקומם בבית הקברות הישן, בין המתים. [...] אין צריך לומר כי ר' ישעיה'לי קצין לא פרש מאחיו גם הפעם והלך עמהם [...]" אלוהי ישראל העניש את העיר במגפה גדולה, אבל בעקיפין גם היהודים סבלו. "והנה בימים הקשים הם לא עזב ר' ישעיה'לי את אחיו שבבית הקברות הישן, והיה מכלכל אותם על חשבונו ביד נדיבה". המלך הפולני שלח את הגיבור מיכאל פץ שכבש את כל העיר וגם את שניפישוק הקטנה עם בית הקברות הישן, אך לצרות לא היה די. "[...] אך הקוזקים לא הסכימו להיכנע והקרבות נמשכו. יותר מאחרים סבלו מן הקרבות היהודים, מפני שהחיילים הרוסיים נמצאו במבצר ההר שממול לבית הקברות הישן, ומשם היו יורים עליהם" (עמ' 52). נתעורר צורך במצות, ביערו את החמץ, ר' ישעיה'לי השיג רישיון והלך בעצמו להביא מצות; התברר שקהילת ישראל בז'מוט שלחו מצות, והצירוף - 'דישיון' (פעולה ריאלית) ו'מצות' (מצווה) הכרוכים במסירות הנפש שלו הביא אז את הגאולה.

48 ברודס, אגדות, עמ' 52. קלויזנר מספר על בריחה לז'מוט ואל גבול פרוסיה מפני הצבא הרוסי בשנת 1655; העירונים שלחו אל הצאר שיאסור על היהודים לגור בעיר, אלא בצד של בית העלמין שלהם (קלויזנר ישראל, הקהילה העברית בוילנא, עמ' 15).

49 לונסקי, מהגיטו הווילנאי, עמ' 55.

המניחה זר פרחים על קברו של החייל האלמוני הפולני על 'הר המצודה'⁵⁰, יכול היה להתיך איכשהו את המראה בתוך דפוסי עולמו המורכב. לעת חורבן המראה כבר היה זר לחלוטין. אברהם סוצקובר מספר על תחילת הכיבוש הגרמני בוילנה: "ליד הר הטירה הוליכו, רובים בידיהם, כעשרים איש. ביניהם [...] את כולם הוליכו אל הר הטירה. ליד הגשר הירוק שמעתי מטח של רובים רבים בסביבות הר הטירה. הסתובבתי וראיתי רק צלב קרס מתנופף על טירת גדימין".⁵¹ בלשונו של משורר וילנאי אחר (פרץ מירנסקי; תרגם אברהם שלונסקי) הטירה איננה מביטה ארצה, היא מכוונת כלפי שמיים: "טירה שבהר כלפי שמיא מטחת / את נס צלב הקרס בשאט" (להלן). מישהו אחר נפטר מהסמל הזה בקללה מקראית:

[...] בעד האשנב המרושת רואה אני: וילנה, וילנה הישנה, היפה. מרחוק

מצהירים הבתים הקטנים, החרישים, השאננים; עומדים בדממה הרי גדימין, אל טל ואל מטר עליוכם הרי הגלבוה! ראשים צהבהבים רצים בשמחה על פנינו וקוראים בהנאה: מובילים יהודים למוות...⁵²

משורר וילנאי כותב לעת הזו שיר על המבצר - 'המבצר':

המבצר הוא עתיק, / זו עצבות עתיקין, / עפריו - נשירי מזלות. / הסבים הם

שצרו בו דמות חשאין / מחמר שנלוש בדמעות. [...] בלילה כבוי המבצר, / ואך

השנאה לזהטת, / הרחוב את שיחו הוחסר - / הדהרה המורעדת [...] שם חפור

המבצר השני, / בזעם האבן - מכרה. / ופתילים קודחים מוכנים / להצית את

הקרב הקורא.⁵³

אברהם סוצקובר הוא המשווה מבצר עתיק, מבצר בן מאות שנים, ששימש בוילנה סמל לשלטון ומשפט, העומד מול מבצר אחר ההולך ונוצר בימים אלה, והוא מבצר שאינו של אבן אלא של מרי וקרב. קשה להאמין ששיר שנכתב בגטו וילנה ב-14 ביולי 1943 לא ראה מול העיניים את המבצר הישן 'מבצר גדימין, ראה והתריס.

התייר היהודי דהיום, המנהל ויכוח שקט וטעון עם הדגל הליטאי המתנופף שם בשלווה, יכול להתנחם במראה כיפת בית הכנסת ('טהרת הקודש') הנשקפת בתצפית המרשימה על וילנה; להרהר בשניאור שב'וילנה' שלו התפלל על נחמת

50 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 186.

51 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 248.

52 דבורצק, במרי ובשואה, עמ' 413.

53 סוצקובר, כינוס דומיות, עמ' 130-131.

עירו: "[...] וככה אתפלל בלחש עת אחרד לשמע אנחתך: / מי ישלח מנחמים לך סבה, שליח מארץ השלום, / ועלה ראש 'הר ההיכל', בהאדים הבוקר מגדלים / וניבא אל יפי עמקיך בקול חדש וחזק, וקרא: / נחמו, נחמו עמי, ואת עיר ואם הינחמי [...]"⁵⁴. נחמה כזו - מעין נחמת ירושלים - עדיין לא באה לירושלים דליטא,⁵⁵ אך יש בה בהחלט תיירות יהודית.

עיר, עיירה, גטו? וילנה בין מציאות ודימוי

בצד 'הר המבצר' ו'כיכר הקתדראלה' הצופנים זיכרונות המרחיקים עד לימי הביניים, ובצד הדיוקן הערטיילאי משהו של 'ירושלים דליטא' המרחף מעל לעיר, סוור בוילנה של ההווה מוכתב על-ידי קווי המתאר של וילנה מן הדורות האחרונים. 'קווי המתאר' אינם מצטמצמים לגיאוגרפיה; וילנה היהודית קשורה קשר בליינתק לחיי הרוח שפיכו בה, צביונה ותדמיתה קשורים לחיי הרוח הללו. המתאר הגיאוגרפי של וילנה 'המציעה' עצמה כמקור השראה ליוצרים שבה היה פשוט וברור; חוקרי התרבות היהודית שלה כמו אברהם נוברשטרן השכילו לאפיינו:

[...] וילנה רחוקה כמזרח ממערב מאותו טיפוס של עיר הנפרשת בצורה אמורפית, ללא מוקד וללא מרכז. ההפך מכך הוא הנכון לגביה: חלקיה השונים, על משמעותם התרבותית, ברורים ומתוחמים, ואין לעיר חטיבה כלשהי שהיא בבחינת טריטוריה לא נודעת ומאוימת.

ובאן הוא בא לפרט:

הסמטאות היהודיות העקלקלות הן הגרעין הפיזי המממש את הדימוי של וילנה היהודית. במרכזן עומד ה'שולהוף', חצר בית הכנסת, כרטיס הביקור הממחיש את העבר ההיסטורי ואת היוחס העשיר של הקהילה היהודית. לצדו של גרעין זה מוזכרים אותם מקומות שאינם 'משלנו', ובראשם ה'שלאסברג', 'הר ההיכל'. כטבעת שלישית וחיצונית משמשים היערות והנחלים הצעירים שמסביב לעיר. מבחינת המשמעות הברורה של כל חלק וחלק בטופוגרפיה העירונית, וילנה אכן דומה הרבה יותר לעיירה מאשר לעיר גדולה.⁵⁶

54 שניאור, שירים, ב, עמ' 369.

55 'נחמו נחמו עמי' מעורר זיכרון קשה. בפרק 'אמת מפונארי' מביא חיים לוז עדות של נמלטת מפונאר: "[...] לפתע ראינו קבוצה של גברים, ובראשם רב ישיש, עטוף בטליתו, שהחזיק בידיו סידור פתוח. הוא עבר על פנינו כדמות שלא מן העולם הזה וקרא בקול: 'נחמו, נחמו עמי!'. רעד עבר בנו. נשים געו בככי ואפילו הליטאים נתרשמו. אחד מאלה שהובילו את הקבוצה קפץ לעבר הרב ובחבטה בקת רובהו הפיל את הסידור מידו. הרב נפל מתבוסס בדמו. [...]" (לזר-ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 43).

56 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 491.

הנה כי כן, וילנה הציעה 'סדר גיאוגרפי' ברור, הספרות לא התעלמה ממנו, ושיירים של משוררי וילנה, גם אם מערבבים את גבולות הסדר הזה (גם ערוב זה הוא 'מיטב השיר'). מודעים לאלמנטים הללו, ומדגישים אותם. בתוך מסגרת הסדר הזה ניתן לדבר על 'עיירה'; מי שקרא כך לוילנה: "וילנה היא עיירה גדולה"⁵⁷ התכוון בוודאי לגנות, אך התשתית האורבאנית שלה אכן עודדה שימושים לשוניים שכאלה. מי שדור או שניים קודם לכן, ראה את עולמו הצר כלוא בין הסמטאות לשולהוף (והפליא בכך את אנשי ההשכלה), ודאי שחש כך:

[...] כי קשה מאוד להוילנאי לא לבד להיפרד מעירו כי גם מחצרו ממקום אשר דרו בו אבותיו וישנם מילודי העיר אשר לא דרכה עוד כף רגלם בשאר הרחובות, ובאוזני שמעתי מאחד מילודיה באומרו לחברו כי לא ידע איה הוא הרחוב אשר קרא בשם והוא קרוב וסמוך לדירתו. וכאשר לעג לו ענהו בתום וניכרין דברי אמת: מאין לי לדעת הלא אופה הנני ועושה מלאכתי כל הלילה ובבוקר אשכים להקלוזי ואחר אסעד ואישן ואקום למלאכתי, ובוים השבת לשמוע קול המוכיח [...]"⁵⁸

באיזו מידה השפיעו הסמטאות שהיו על היצירה הספרותית של מי שראו את וילנה כעיירה? באיזו מידה סימנה ה'עיירה' את היסודות הללו? הפואמה של שניאור נשענת מפורשות על 'וילנה של מטה', וכאמור, העיר הפיסית עלתה ביצירות נוספות; לכאורה, היו גם אחרים. בחוגי סופריה היו גם מי שיצרו בה יצירה נטולת הקשר גיאוגרפי ברור. אומנם, גם הם השתמשו בסמל השאוב מן הריאליה שלה:

הביקורת זיהתה את [=התנועה הספרותית היידיית בוילנה] 'יונג ווילנע' עם וילנה, או ליתר דיוק היא הכירה בקבוצת הסופרים הצעירה כפרי הילולים שהבשיל בתוככי וילנה היהודית. אכן הסמל של הקבוצה, שצויר אף הוא בידי בן ציון מיכטום, היה עץ הצומח מעל שערי הגטו - חיוניות צעירה הנישאת אל על, אך בו בזמן נשענת על קרקע היסטורית מוחשית.

מכל מקום, אחרי מלחמת העולם השנייה, כשהתבררו ממדי החורבן, חזרו פליטי יוצריה לתאר את הסמטאות.

לאחר השואה ראה את עצמו כל אחד מחברי הקבוצה דוברה של העיר החרבה, מתארה ומקוננה. סוצקובר, אשר עלה לישראל, הפך לסמל של הקשר בין

57 ישראל קלויזנר (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 451), בעקבות: יוסף קלויזנר (קלויזנר יוסף, לקראת הגאולה והתחייה, עמ' 57-61). הכוונה שם הייתה לצד של קרנתות שדבק בה לדעתו, ואנו מדברים כאן בעיקר על התשתית הפיסית.

58 השחר (עורך: פרץ סמולנקין), שנה חמישית, תרל"ד, עמ' 484.

ירושלים דליטא לירושלים. גראדה נטל על עצמו את המשימה להנציח את דמויותיה, רחובותיה ואווירתה של וילנה היהודית לפרטיהם, כמי שחייב זאת לדור הבא. [...] אך למעשה הקשר ההדוק בין 'יונג ווילנע' לוילנה היהודית נוצר בעיקרו רק לאחר השואה. ואילו בשנות השלושים, כאשר אותם סופרים היו ויצרו בוילנה, מילאה העיר, על מגוון תושביה, תפקיד מצומצם ביצירתם. הדבר משתקף כאמור בעטיפת החוברת הראשונה של 'יונג ווילנע', שבה נועד המקום הצנוע ביותר דווקא לסמטאותיה של העיר.⁵⁹

בשנות העשרים והשלושים, עם הירידה במעמדה הפוליטי (פינה בפולין המנותקת מהעורף שלה בבלורוס ובליטא), עולה המודעות למעמדה הרוחני, וגם למהותה כ'עיר'. ב-1939 ממש לקראת הסוף, הופיע מדריך תיירים באידיש 'טויזנט יאר ווילנע' מאת זלמן שיק. חלקו הראשון, שהספיק לצאת לאור, מתרכז בעיר עצמה, וחלקו השני שהמלחמה מנעה את הופעתו, אמור היה לעסוק באתריה היהודיים. הוא מוסיף לתיאורים גם שירים באידיש על וילנה וקטעי ספרות אחרים.⁶⁰ ישראל קלויזנר כתב בשנות השלושים מדריך של בית הקברות הישן (להלן), והוסרט סרט רציני על וילנה היהודית. ההתייחסות רחבת ההיקף הזו מרשימה; לא מדובר בעיירה! מדובר בעיר שהולכת והופכת מודעת לעצמה, ובגילויי המודעות הללו גם מנבאת את חורבנה; הולכת ויוצקת את תבנית זיכרונה, זיכרון המודע לשכחה הניצבת בפתח.

סוף דבר, וילנה הייתה חלק מעולם יהודי שהעיריה עמדה במרכזו: [...] מבחינה זו הייתה וילנה שותפה לאווירת הדמדומים שאפפה את העיירה היהודית בין שתי מלחמות העולם בכל אתר ואתר, מציאות שהקרינה גם על דימויה.⁶¹ גם בסופה הזדהה גורלה של וילנה עם גורל העיירה, הדמדומים הפכו ללילה. עיירה, עיר, בתבנית המורכבת של וילנה, כמו גם בהקשר של ערים אירופאיות אחרות, עולה תדיר המונח 'גטו'. לונסקי בספרו הווילנאי היפה קרא כך לשכונה

59 נוברשטרן, ספרות ופוליטיקה, עמ' 168-181. יצאו אז לאור ארבע חוברות של 'יונג ווילנע'; בחוברת הראשונה מ-1934 הופיעו בשער סימטאות וילנה והקשת המפורסמת. בצד כל זה, בפינה הימנית התחתונה שמש גדולה, במרכז מצד שמאל, תמונת תעשייה - ארובות גדולות המשתלבות בעשן בשמש. עומד כאן ישן מול חדש, האור סמלי מאוד. בחוברות הבאות - דמות גדולה, אלכסונית, זורמת בתנועה קדימה, עולה מתוך סכך של בתים.

60 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 485. על הספר ומחברו ראו: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 556-563; מדבר על 'אגודה ליריעת הארץ' בהקשר של וילנה. ראו גם: קוויניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 74-73.

61 נוברשטרן, דימויה של וילנה, עמ' 491.

היהודית העתיקה.⁶² גלי הזיכרון המתנפצים אל חומות ההווה גורמים למונח הזה להשתגר בלשון בעיקר בעטיו של החורבן הנורא של קהילת וילנה. אולם, בכל הקשור לקורותיה של וילנה היהודית, אין בדרך כלל הצדקה לדבר על גטו; יש הצדקה לדבר על אזור התיישבות יהודי מסורתי, אזור של בניינים צפופים ורבי יהודים הקשורים באתרים יהודיים מסורתיים, שגבולותיו רוטטים.⁶³ מה מאפיין את הרובע הזה? תשובת ההיסטוריון:

כדי להגדיל ולהמשיך את רחובות הגטו, וכדי להרחיב את השטח שבו אפשר לפתח חנויות ופתחים, יצרו היהודים ב'עיר היהודים' רחובות פנימיים בתוך החצרות. כמעט כל חצר וחצר בין שני הרחובות היהודיים וגם בין רחוב המקולין והשוק היא 'חצר מעבר' (דורכהויף [...]), ואפשר לעבור בה מרחוב אחד אל השני. משני צדי 'חצר המעבר' יש חנויות ופתחים כמו ברחוב. מ'חצרות המעבר' כאלו נוצרה סמטה מיוחדת הקיימת עוד היום.⁶⁴

ברשת החצרות והמעברים המנומרת בחנויות מאולתרות קינן העוני, והניוון היה אורח תדיר בו.⁶⁵ בפי הסופר, מובא כדוגמה לצפיפות הבלתי נתפסת 'בית ליב לייזרס'

62 לונסקי, מהגיטו הווילנאי. בהתייחסו להיסטוריה שלו הוא אכן מבין אותו כגטו; הערה על הגטו: "בשם 'רחוב היהודים' נקרא עוד בשנת של"ב (1572) בשנת שנת ש"ב (1593) נתן המלך זיגמונד השלישי רישיון ליהודים לגור בוילנה ולקנות להם בתים. בשנת שצ"ג (1633) הרשה וולאדיסלאו הרביעי ליהודים לבנות להם בית מרחץ, בית אטליה, בית עלמין וכיוצא בהן. בשנת שצ"ה (1635) התנפלו תלמידי בית הספר מיסודם של הישועים על שכונת היהודים ועל בתי הכנסיות ויעשו בהם פוגרום נורא, בזוו את קופת הקהל והתכשיטים היקרים משמונה עשר ספרי תורה. הועדה שעשתה חקירה ודרישה על דבר סבות הפוגרום צותה לעשות שיעורים לגיטו ולסגרו. על הגיטו היהודי נמנו הרחובות: היהודי עד רחוב האשכנזים מצד אחד ורחוב הווגנים, מצד שני סמטת גיטקה טויבה עד בית המסגר הניקולאיובי ורחוב הקצבים אשר נגד המקולין של הנוצרים [...] הגטו בטל אך בשנת תרכ"א (1861) שאז הורשה ליהודים לגור בכל חוצות וילנה" (עמ' 48); "גטו וילנה היא עיר של גטו יהודי, עיר שיש בה שכונות מיוחדות ליהודים, רחובות יהודים, רחובות צרים, מובדלים, כאילו סגורים, כאילו גם אווירם סגור בה. נדמה, ברחובות אלה, בסמטאות אלה, תהיה קשה עליך הנשימה. אבל לא כן הדבר. רעננות של חיי-עם סביבותיך, חיי המונים מושרים, חיי עם מפכים באפיקיהם מדור דור, בכוח בפשטות" (דינור, ירושלים דליטא).

63 בניסוחו של קלויזנר: "תכנית הגטו משנת 1633 לא נתגשמה. היהודים לא נתנו לעירוניים לדחוק אותם אל שלושת הרחובות הקטנים והצרים וישבו גם מחוץ להם [...] עד שבא פסק הדין משנת 1783 וביטל את תכנית הגטו. [...] המלחמה בעד הרחבת הגבולות שנמשכה 150 שנה, נגמרה בנצחון היהודים. רבו בעד כל שעל אדמה, בעד כל בית, שהיה 'קרוב יותר לבית העירייה'. פסק הדין משנת 1783 הדגיש שאין רחובות הצרים של הגטו יכולים להכיל את כל יהודי וילנה ואין מן הצדק לדרוש זאת" (קלויזנר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 55).

64 קלויזנר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 56.

65 הדברים מגיעים אל סף החורבן. לויט דוידוביץ מספרת על המפגש עם העוני ב'דורכהויף': "The most dismal public place of poverty I knew in Vilna was the durkhoyf the 'through-yard' the hub of Vilna old-clothes and secondhand trade. One could enter either at ulica Zydaowska 9, across the street from the shollhoyf or at ulica Jackowka 10. [...] Its width varied from about twelve to twenty-four feet, depending on how far the building on each side protruded. [...] Now the yards were pockmarked with

שהוא, אליבא דיל"ג: "אחד מן הבניינים הישנים אשר ברחוב היהודים בוויילנא [...] אשר מספר יושביו עולה כמעט כמספר היושבים באחת מערי השדה, [...]".⁶⁶
 בשנת 1840, כותב מחבר אלמוני בביטאון 'Israelitsche Annaalen', שנערך על ידי מרדכי יוסט:

[...] הרובע שבו מתגוררים בעיקר היהודים מורכב מרחובות צרים ומזוהמים, המלאים אדם לרוב במשך כל ימות השבוע. ב'רחוב הגרמני' [=דייטשע גאס] הצפוף בני אדם קשה לעובר אורח לפלס לו מעבר. המסחר פורח שם בצורה בלתי רגילה ובדרך כלל שוררת כאן רווחה.⁶⁷

בצד הסמטאות הדחוקות מאפיין את הרובע גם רחוב אחר; לפי הדיווחים מאותה עת, 'הרחוב הגרמני', רחוב המסחר המרכזי, המשובץ בחנויות מפוארות למדי. המרקם הסוציולוגי דאז די ברור: נשים יושבות בפתחיהן ומצפות ללקוחות, הבעלים לומדים תורה; כך על כל פנים ראו זאת המשכילים, וכך ציירו בתיאורים שבהם אידיאולוגיה ומציאות נמסכו למזיגה אחת. אין ספק, הבלטתם את השלילי בתנאי החיים הללו הייתה חלק מביקורת מהותית ומקיפה על אורח החיים היהודי (למשל: בנימין מנדלשטם, מאופיין כמשכיל רדיקלי, נשא ביקורת חריפה לגבי וילנא); אולם, הווי הצפיפות והעוני ברחובות הרובע היה אמיתי.

נזכיר לדוגמה את גורדון שבערוב יומו חוזר על כנפי דמיונו לוויילנא של ימי נעוריו, הן באוטוביוגרפיה החלקית 'על נהר כבר' והן בסיפורים. על רחוב היהודים, הוא מספר בסיפור 'מלך טיפש': "בחצר הקפנדריה [=דורכהוין] העובר מרחוב היהודים לרחוב האטליו. [...] ואף על פי שלא היתה חנות פתוחה לרחוב, כדי שלא יהיו גובין ממנה את מכס הסוחרים, כי בית מרכולתה בקיר החומה ובקומה השלישית בעלית קיר היא יושבת, בכל זאת הכל ידעו את מבוא הבית".⁶⁸ גם כאן העיסוק במסחר מתבצע בעיקר על-ידי נשים, ומצב זה, שגם אם איננו מיוחד

patches of dusty sand. A narrow gravelly path that turned muddy in bad weather wound through the yards".
 (דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 145).

66 גורדון, פרוזה, עמ' קכג. קלוינר מביא בית זה כדוגמה לתופעה של ריבוי בעלים עקב התעסקות אינטנסיבית בהלוואות ומשכון (קלוינר ישראל, תולדות הקהילה העברית, עמ' 58). תיאור ספרותי אחר: [...] כי יותר נוה לעבור בתוך התעלות בסירות על פני מי השופכין שבכל אירופה מאשר לשהות רבע שעה במרתף אחד ברחוב 'הקדש' או בחצר ר' ליבליורס אשר ברחוב היהודים בוויילנא [...] (לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' כ).

67 Israelitsche Annaalen, 1840, 33, pp 279-278. תרגום על-פי שמואל ורסס (ורסס, וילנא ותושביה היהודים, עמ' קצב).

68 גורדון, פרוזה, עמ' קיו.

לוויילנא ודאי שבלט בה, עורר לביקורת ודרש הסבר.⁶⁹ בסיפור 'רבלה מוכרת חמאה' מוצג ציור נוקב של הממד הארכיטקטוני ותרבות הדיור ברובע. 'בית ליב לזיורס' הנזכר לעיל הוא: "אחד מן הבניינים הישנים אשר ברחוב היהודים בוויילנא [...] אשר מספר יושביו עולה כמעט כמספר היושבים באחת מערי השדה, [...]".⁷⁰ הבית איננו עומד בפני עצמו, הוא שזור בתיאור של חצר מוזנחת מוקפת מארבע צדדים על ידי בית חומה בן שלוש קומות; אשר לתנאים הסניטאריים:

מעט האוויר החודר בארובת העשן הזאת ממולח צחנת מי מדמנה העולה מזוויות החצר המלאות שופכין על כל גדותיהן. [...] אין איש מיושבי הבית זוכר מתי נגע מטאטא בקרקע החצר לנקותו [...] גם שוטרי המלך הממונים על הניקיון כדי לשמור את בריאות יושבי העיר לא ייראו ולא יפקדו בכל חצר בית לזיורס ויעזבו לגרי הבית להתבוסס ברפשם, ככל אות נפשם.⁷¹

התיאור הביקורתי של בית המגורים והחצר ואוכלוסייהם מדבר כמדומה בפני עצמו. במבט חודר אל 'מרחב המגורים' הבסיסי - הבניין, מתברר כי יש בו חלק קשה עוד יותר שלעיתים נמלט מעיני אורח לרגע; הכוונה למרתף הבית:

דיירי המרתפים בוויילנא הם ממיין 'עולם התחתון' המיוחד במינו. אתה עובר עליהם תמיד ואינך שם לב להם ולהמונם. מפני כי טרם שאתה יורד אל אחד המרתפים עליך לעבור תחלה את ארגז האשפה הכללוי של כל דיירי החצר ובית הכסא הציבורי (סדור הספקת המים ביוב, ושאר הנוחיות טרם יהיה בעיר בת מאתים אלף נפש כוילנא) הסמוכים אל המדרגות המובילות אל המרתף. הצחנה והאוויר המחניק והמבאיש חוסמים את דרך הכניסה אל פתח המרתף הנותן ריחו גם מבפנים. ומשום כך יתר הדיירים שבאותה החצר בדלים מהם כמפני פגרי מתים. הבתים בוויילנא בנויים בצורת מרובעים בני שלש ארבע קומות, ולמטה קומה תחתונה ובה מרתפים מרתפים בבטן האדמה [...] מראה המרתף דומה לקבר. שלדים, שלדים יהלכון בו, ואנשים חיים מתים קבורים שם [...].⁷²

אלה דברי סופרים; החוקר א' סובוטין (1887), מציג דגשים אחרים:

69 בוויילנא ההסבר נתלה בגאון, כך בעל 'עליות אליהו': "והנהיגו דוכיין הני נשי לאחוז במסחר וחנות, ובטח בהם לב בעליהם, לקרויי ולתנויי בי מדרשא כל היום", והוא נסמך על דברי הגר"א בביאורו לאבן העזר (סימן א, סק"ח) המביא את דברי הר"ן בנידון במסכת קידושין לגבי מנהג בני בכל שנסמכו על נשותיהם ולמדו תורה. (הערה קכ"ד).

70 גורדון, פרוזה, עמ' קכג.

71 שם, עמ' קיו.

72 לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' ט"ו.

רחוב האשכנזים ורחוב היהודים מלאים מפה לפה מוסדות יהודים; הם רחוקים ביהודים, העומדים קבוצות קבוצות בפינות הרחובות, בכל כיכר, במעברים, בשערים: אלה מחכים כדי לשמש כמתווכים, אחרים דנים ביניהם בעסקים שהתחילו בהם. ואחרים, המוצלחים פחות, מחכים שייקראו לעבודה גופנית, כמו העברת מסעות.⁷⁵

כאמור, השנים שחלפו משנות את הגישה; אותו הנוף האנושי והפיסי שעורר ביקורת, משמש גם מושא לגעגועים.⁷⁴ במבט אחורה משנות העשרים של המאה העשרים מתקבל תמהיל ספרותי של נוסטלגיה וביקורת. כך שניאור בפואמה המפורסמת: "[...] יש אתעה / בסמטאות העיר עקלקלות לראות בנערי ישראל; / ואראם במהרם החדרה רכי פנים, עצובי עיניים. / מעוני המנוול מציץ עור עדין עם ורידי התכלת - בני מלך מארץ יהודה, שנשבו בין גויים צהבהבים [...]".⁷⁵ על הסמטאות, הקשתות והצמחייה המאפיינות כל כך את האזור הזה, אומר משהו בהמשך.

הנה כי כן, הרובע היהודי איננו רק 'פיסת גיאוגרפיה אורבאנית', הוא מקבל עוצמה וחיות מקורות היהודים שהתגוררו בו וממה שנכתב בו ועליו. כינויו 'גטו' מעצים מאפיינים שונים שלו שיסודם במציאות, והוא מחזק את התדמית המיוחדת של אזור ההתיישבות הזה. אכן, באופן שיש בו איזו אירוניה של ההיסטוריה נבחר דווקא האזור הזה להיות הגטו של 'ימי הביניים החדשים' שחזרו בעוצמה שלא נודעה כמותה תחת מגף השלטון הנאצי. במבט לאחור רואים את מיקום הגטו דווקא ברובע העתיק כגור דינה ההגיוני של ההיסטוריה, אך צעד זה לא היה מובן מאליו. בבחירה זו היה אלמנט של הפתעה כפי שמציין אהרון עינת במחקר שלו על הגטו:

היהודים לא ידעו היכן יהיה הגטו ואפילו בשלב ההליכה אליו לא הבינו לאן מועדות פניהם. בשמועות שנפוצו הוזכרו מספר מקומות: רובע שניפישוק (שמעבר לנהר הווילנה), רובע נובוגורוד (מחוץ לעיר), הרובע היהודי המסורתי

73 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 59.

74 על קורות וילנה במלחמת העולם הראשונה מובאים תיאורים קשים מאוד. לונסקי מתאר את שנת תרע"ז (לונסקי, מהגיטו הוילנאי): "בכל הקלויזים אשר בחצר בית הכנסת שררו אימת מות ושמוון ונשמעה גסיסת עניים נוטים למות, ועל ידם נראו עניים אחרים בעלי פנים ירוקות ועינים קמות בחוריהן שישבו אלמים ולא ביקשו דבר, כי אם את המות [...] ובצאתך לחוץ בגיטה [=גטו] היהודי שוב נראו מחנות גדולים של ילדים קטנים עטופים סמרטוטים מכף רגלם ועד ראשם יושבים צפופים ומתרפקים איש על אחיו ומתחננים חליפות בקולות חלשים מתוך כבי לכל עובר ושם [...]". (עמ' 8).

75 שניאור, שירים, ב, עמ' 361.

(ברחובות סביב בית הכנסת הגדול) ואף הוזכרו העיירות פודבורז' ודרוסקינאי (דרוסקיניק כפי היהודים) שבקרבת וילנה. התשובה ניתנה ממש ביום הגירוש, תוך כדי ההליכה [...].⁷⁶

הזיכרון היהודי מתקבע היום בגטו; סיורים תיירותיים יהודיים בוילנה של היום מתמקדים - לדעתי בהיגיון רב - ברובע היהודי. אכן, רב ומגוון בו 'היש' - בשטח המצומצם ('שבע הסמטאות' בניסוחו של אבא קובנר), יש כל כך הרבה: השילוב בין זיכרון סביבתו של הגאון, המקום שבו היה 'בית הכנסת הגדול', וזיכרונות מן הגטו (למעשה שני גטאות) של המלחמה והחורבן, אינם מותרים אף מתבונן אדיש. יחד עם זאת, המבט אל שטחה של וילנה בהקשרו היהודי מורכב יותר. במבט אל שורשי הנוכחות היהודית בעיר, יש לזכור כי האזור היהודי הוא פרייה של היסטוריה ארוכה כימי התיישבות היהודים בוילנה.⁷⁷ התגלגלו הדברים, ומצב החיים ברובע היהודי, שלימים היווה מקור השראה לרוחות הנוסטלגיה, עורר בראש ובראשונה רצון לצאת ממנו. כתוצאה מכך, מתקבל תהליך שמוטיר עקבות יהודיים וזיכרונות יהודיים בוילנה כולה. כבר בשלהי המחצית הראשונה של המאה ה-19, במצב של תחרות כלכלית בין יהודים ופולנים, ועל רקע העוינות בגין עמדתם המסתייגת של היהודים במרד נגד הרוסים ב-1831, נוצרת מתיחות בין יהודים לסביבתם, סיבה מרכזית לכך, המוטיבציה היהודית להתגורר בכל חלקי העיר. 'וילנה של מטה' הייתה זירת מאבק, ובזירה זו היה 'שטח אסור' - רחובות מסוימים שהנוצרים הפולנים הוציאו כתבי זכויות שמנעו יהודים מלגור בהם

76 עינת, החיים הפנימיים בגטו, עמ' 45-46.

77 ההתחלה נעוצה כבר בראשונים שבכתבי הזכויות: "בכתב הזכויות המדובר [=1633] הכניס המלך [=ולאדיסלב הרביעי] חידוש שלא היה כמוהו בליטא: הגבלת השטח שבו רשאים היהודים לגור בעיר. הגבלה זו באה כאילו לטובת היהודים [...] היהודים רשאים לגור רק ברחוב היהודים משני צדדיו, ברחוב האיטליוס, רק מהצד המזרחי עם רחוב היהודים, וברחוב העובר ליד כנסיית מיקלואי משני צדדיו. ברחוב האשכנזים היו היהודים רשאים לקנות מגרשים שאינם יוצאים אל הרחוב, ולבנות עליהם בתים [...]". (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 9).

שינויים קלים לטובת היהודים חלו זמן קצר לאחר מכן (עמ' 11). מסחר היהודים הקשור ברחובות אלו עמד כסלע מחלוקת מתמשך עם העירייה שביקשה לחזק את תיחום מושבם בעיר ולהגביל את מסחרם. הדברים הלכו והתגברו החל ממחצית המאה השמונה עשרה עת החלו רעיונות המרקנטליזם וחופש המסחר לחלחל לפולין. החיכוכים היו רבים ובשנת 1783 ניתנה הרשות ליהודים לגור בכל העיר ופרבריה. צוינו בפסק הדין של חצר המלך שני יוצאים מן הכלל: הנתיב מהשער החדש (אזור אוסטרא בראמה) אל הקתדרלה הגדולה, והשני, משער טרוקי אל בית התפילה על שם יאן הקדוש (קלויזנר ישראל, וילנה - דורות ראשונים, עמ' 58-61). לאחר הכיבוש הרוסי נשאן האיסור בתוקפו (אוסר על ידי הסנט ב-1811). מול העירונים הנוצרים שניסו להרחיבו והיהודים שניסו לצמצמו נותר האיסור בעינו בהבנה שרחובות אלו מקודשים (כנסיות מרובות, תהלוכות דתיות), ויש בנוכחות יהודים כדי לפגוע בהם. הצאר אישר את האיסור ב-1835, ואז התעוררה בעיה של בתים יהודים באזורי הגבול של הרחובות האלו (עמ' 168-170).

1843) - חידוש התקנה האוסרת על יהודים להתגורר מחוץ לגטו; פינוי של יהודים רבים ממקומותיהם). בתזכיר שהוגש למונטיפיורי בביקורו לקראת מחצית המאה ה-19, עולה חזק הד למאבק הזה.⁷⁸ כך מאפיין אותו דוד מיצקון בכתבה בשבועון 'המגיד' מ-1861:

המקומות הנהדרים והרחובות רחבי הידיים ויפי המראה והמסוגלים יותר לפרנסה באשר שמה יגורו אפרתי העיר והשועים וגם הארמונות היפים וההיכלים הנאים נאסרו על היהודים איסור גמור לגור ולסחור שם כאוות נפשם. ומקומות יש מסביב בתי תפילותיהם ומגדלי מקדשיהם אשר שמה לא העז איש יהודי אף להציג את כף רגלו.⁷⁹

במהלך העשור הבא החלו לבטל את ההגבלות, ומתברר שמאפייניה האתניים של העיר השתנו - במקומות שבהם נערים פולניים נהגו להכות יהודים, צמחו שלטים באותיות עבריות. לשינויים במפת האוכלוסייה היה גם ביטוי סמלי; בקטע שהובא לעיל, יצחק אייזיק קובנר מתייחס להיתר שניתן על ידי הממשל הרוסית ליהודים למעבר מבלי להסיר את כובעיהם תחת שער כנסיית אוסטרא בראמה המכונה בפי יהודי העיר 'שער הפיפיות'⁸⁰. 'והפולנים יראו ויבושו איך הופר חוקם ההבלי'⁸¹. ככל שמתקדמים בזמן הולכת וילנה ונעשית יהודית יותר; הרובע היהודי נותר מרכזי, אך לעיר היהודית אין עוד מרכז אחד ברור.

את השינוי הגדול במעמדה של וילנה היהודית ניתן להמחיש בהתייחס לשני אתרים יהודיים חשובים. להשוואה יש ממד גיאוגרפי-אורבאני; קוזניץ מציע להשוות את מיקומם של שני ארגונים תרבותיים מובילים: ספריית סטראשון (נוסדה ב-1892) והמכון לחקר האידיש (ייוו"א). מ-1901 ספריית סטראשון סמוכה פיסיית לבית הכנסת הגדול ולרחוב היהודים; היא בגדר מאפיין מובהק של הרובע היהודי הישן, שלו ושל עולמו. דבקו בה כינויים כמו 'מקדש הרוח, מקום החוכמה וגאוותה של וילנה; מקור של אור ליהדות רוסיה, יבנה. קודש הקודשים של ירושלים דליטא'.⁸² תוכנה וזיקתה למסורת ולמורשת הליטאית היהודית משתקפים במיקומה.

אם ספריית סטראשון משקפת את העבר המסורתי העשיר,⁸³ מבנה ייוו"א⁸⁴ שנוסד ב-1925 מייצג את התקוות לעתיד מעורר מחקר השפה והתרבות היידיית. דיוקן ייוו"א דומה במידה רבה לזה של ספריית סטראשון; מדובר על 'בנה החדשה' ומקדשה של ירושלים דליטא.⁸⁵ בתחילה שכן המוסד בדירתו של אחד מחשובי המייסדים - מקס ויינרייך באותה סביבה חדשה של וילנה. התחנה האחרונה שלו בבית נאה מוקף גנים, מספק נוחיות מרבית לחוקרים ולעובדים, מנוגד בצורתו ובציודו לכל מה שמקובל ברובע היהודי. בניין ייוו"א מוקם בראש גבעה שתוארה כנקודה הגבוהה בעיר; מה שמוסיף סמליות יהודית מיוחדת למקום הוא העובדה כי רוסים ופולנים ניסו לבנות בנקודה זו כנסייה, וניסיונם לא צלח. התברר כי 'מקדש הדעת היהודי היה קרוב לשמיים יותר מהרוסים הפרובוסלבים והפולנים הקתוליים'; זוהי הפגנה ברורה של הנוכחות היהודית בוילנה, אולי בוטה. הסביבה המדוברת היא 'רובע פוהולינקי' - אזור מגורים חדש, מערבית לגרעין היישוב היהודי. במקום צמח מרכז של הרבה מוסדות חינוכיים ומוסדות תרבות יהודים. כמה עשורים לפני כן היה זה אזור לא־בנוי מוקף ביערות, עתה הפך לאזור בנייה מודרני. מבנים ניבנו בצורה אסטטית והיגיינית, הרחובות היו נטועי עצים. היו כאן מוסדות שבישרו חדשנות וחידוש.⁸⁶ בשירו 'לאחר חצי יובל' מוצא שניאור וילנה שונה מזו של ילדותו; זה מתבטא בין השאר ב"והזיו הירוק פנה מפרוור פוהולינקי, / כי רוז גרופיות גרופיות עציו ונשרו קווצות מחטיו, / וסובב בעצלתיים הגלגל - גלגל אחרון, / בבית הדפוס של ראם... [...]"⁸⁷. שירתו של שניאור רחוקה כמובן מלהיות תיעוד גרידא, ומבטו על וילנה נושא חותם אישי מובהק. לעניינו החשוב כאן הוא זיהוי הסביבה - 'פרבר פוהולינקי' עם ירק, גינון, רעננות, והעמדת דפוס ראם מנגד. חרף השינויים הרבים שחלו לדירו בוילנה שלו - הישנה והחדשה גם יחד, גם כאן מועמדים הישן והחדש זה מול זה; משתקפת כאן וילנה שהרובע היהודי שלה כבר איננו המרכז הבלעדי⁸⁸ (אם יותר לכותב שורות אלו להשתתף

83 על ספריית סטראשון: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 533-537.

84 על ייוו"א: קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 544-553.

85 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 80.

86 שם, עמ' 77-78.

87 שניאור, שירים, ב, עמ' 371.

88 יש מי שלמדו להכירו אותו רק בגטו: "אף כי גרנו לא הרחק מן מהרובע היהודי הזה היכרתי אותו מעט מאוד. עם זאת, ידעתי שהוא שוקק חיים ורחובותיו מלאי המון עם. היה זה רובע העוני היהודי שנודע בצפיפות שבו ויותר מזה בחיי התרבות שתססו בתוכו [...]" (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 49).

78 ורסס, וילנה ותושביה היהודים, עמ' ראב.

79 שם, עמ' רה.

80 למשל, האורח, עמ' 25.

81 ורסס, וילנה ותושביה היהודים, עמ' רו.

82 קוזניץ, נוף אורבאני - וילנה, עמ' 79.